

Los pronomes reflexivos átonos n'asturianu

RAMÓN D'ANDRÉS

1. Introducción

L'oxetu d'esti trabayu ye'l d'afondar más nel emplegu de los pronomes reflexivos átonos na llingua asturiana, o seya de los clíticos que concuerden na mesma persona gramatical que'l suxetu. Trátase, entóncenes, del usu del paradigma representáu poles formes /me, m'/, /te, t'/, /se, s'/, /nos, mos/, /vos/ y /se, s'.

Magar que nel usu de los reflexivos existen abondes coincidencies ente asturianu y castellanu, lo cierto ye que s'atopen tamién diferencies notories. Asina, a cast. *Me comí un plato de lentejas*, *Los niños se cansan jugando*, *Os estáis un ratito con el abuelo*, corespuende n'ast. *Comí un platáu de llenteyes*, *Los neños cansen xugando*, *Táis un cachín col güelu*. Nel usu de los reflexivos tamién se dan diferencies col gallegu, por más que con esta llingua les coincidencies paecen más numberoses. Asemeyao pue dicise respetu del gallego-asturianu¹.

Dientru de los estudios asturianísticos, les particularidaes del emplegu de los reflexivos ye tema per pocu tocáu. Y asina, nes distintes monografíes de fales concretes del nuesu dominiu apaecen

¹ Asina, danse coincidencies comu en gallegu *Comín moitos ovos*, *Lavei as mans*, *Quicimei un dedo*, ast. *Comí munchos güevos*, *Llavé les manes*, *Quemé un deu*.

referencies pa Somiedu, Altu Ayer, Cabu Peñes, Parres y Cabrales, cuasi toes elles aludiendo al fechu mui parcial de que nel imperativu nun hai enclín d'usar los «pronomes átonos redundantes», con exemplos del tipu *Pon l'abrigu*, *Pon la montera*, *Quita la chaqueta*, *Llava la cabeza*, *Baxa d'hi*, etc.² Muncho más recién, asoláyense los pequeños trabayos de Juan Carlos García García y José Suárez Fernández, que s'ocupen yá más direutamente del tema³.

Nun hai dulda de que l'estudiu detalláu del comportamientu qu'amuesen n'asturianu los reflexivos, ha tener importancia non solo pa la meyor conocencia gramatical de la llingua, sinón tamién pa la meyor normativización de la so forma escrita.

Veráse que na descripción del comportamientu de los reflexivos intervienen interesantes temes llaterales, comu son la impersona-

² Vei Ana Mª Cano González, *El habla de Somiedo (Occidente de Asturias)*, Universidad de Santiago de Compostela, 1981, p. 129; Lorenzo Rodríguez-Castellano, *La variedad dialectal del Alto Aller*, IDEA, Uviéu, 1952, p. 179; Carmen Díaz Castañón, *El habla del Cabo de Peñas*, IDEA, Uviéu, 1966, p. 176; C. Alonso Vallina, *El habla del Sudeste de Parres (desde el Sella hasta el Mampodre)*, IDEA, Uviéu, 1986, p. 132; Jesús Álvarez Fernández-Cañedo, *El habla y la cultura popular de Cabrales*, CSIC, Madrid, 1963, p. 70. En dellos estudios dizse que «l'átonu redundante» nun s'usa en singular, pero sí en plural; asina, en Parres *Quitavos la chaqueta*, y nel Altu Ayer *Sentavos vosotros*.

³ Vei Juan Carlos García García, «Comportamiento del /se/ en asturiano», *Lletres Asturianas*, 31, 1989, pp. 61-68, y José Suárez Fernández, «Los bloqueadores funcionales átonos», *Lletres Asturianas*, 35, 1990, pp. 39-44.

lidad o la oposición de contenidos «voz activa/voz media» nos verbos.

A los efeutos d'esti trabayu, consideramos les siguientes menes de reflexivos, con un exemplu al llau⁴:

- 1 - Implementu reflexivu: *Yo llávome.*
- 2 - Complementu reflexivu: *Tú veste la cara nel espeyu.*
- 3 - Dativu concordáu (nun esiste n'asturianu).
- 4 - Incrementu reflexivu de verbu con suplementu: *Que-xámonos del preciu.*
- 5 - Incrementu reflexivu de verbu intransitivu: *Voime d'equí.*
- 6 - /Se/ de pasiva reflexa: *Viéndense llibros vieyos.*
- 7 - /Se/ impersonal: *Matóse a muncha xente.*
- 8 - /Se/ impersonal de verbu intransitivu: *Equí tase bien.*

Lo que se quier con esti trabayu ye solamente ufrir un prototipu, un marcu operativu na descripción de los reflexivos asturianos.

2. Pronomes reflexivos con verbos intransitivos.

2.1. Con verbos intransitivos «puros».

2.1.1. Referímonos nesti apartáu a los verbos (atributivos o non) que, magar qu'en dellos usos puen enanchar el so lexema con un sintagma o referente en función d'implementu (*Esos años viviólos en Llangréu, Anden toles caleyes d'Asturies*), presenten un lexema de comportamientu básicamente intransitivu (*Xuan vive en Llangréu, Anden per toles caleyes*). Ye'l casu de verbos comu *ser, tar, blincar, marchar, pigazar, esistir, morrer, cayer, antro-*

⁴ Vei E. Alarcos Llorach, «Valores del /se/», en *Estudios de gramática funcional del español*, Ed. Gredos, Madrid 1973, pp. 156-165; José Antonio Martínez, «Sobre el /se/ en español», *Revista de Filología*, Universidad de La Laguna, 1981; Mª Ángeles Álvarez Martínez, *El pronombre I. Personales, artículo, demostrativos, posesivos*, Arco Libros, Madrid 1989, pp. 55 y ss. Pa los reflexivos n'asturianu, vei los dos trabayos yá citaos de García García y Suárez Fernández.

xar, salir, vivir, entrar, venir, nacer, andar, llegar, crecer, correr, esposigar, entainar, fuxir, escapar, emigrar, ximir, tusir, etc.

2.1.2. Dao qu'estos verbos nun toleren implementu, enxamás va esperase d'ellos qu'apaezan acompañaos d'un implementu reflexivu. Por razones asemeyaes, tampocu nun puen presentase en construcciones con /se/ de pasiva reflexa, nes qu'un primitivu implementu ye convertíu en suxetu léxicu.

2.1.3. Una primera observación déxanos ver qu'estos verbos refuguen claramente la presencia d'un incrementu reflexivu en función d'«enfanzador d'intransitividad», elementu que se siente alloñáu dafechu de la sintaxis asturiana⁵:

Yo marchu (*márchome) d'esti sitiu.

To tíu nun yera (*nun se yera) nada fadiu.

Nun andamos (*nun nos andamos) con caxigalines.

¿Por qué nun tas (*te tas) con ella un cachín?

El güelu d'Alicia morrió (*morrióse) ayeri⁶.

El pañuelu cayó (*cayóse) al suelu.

L'agua sal (*salse) per esi furacu.

De toes maneres, esti claru refugu al incrementu reflexivu tien delles esceiciones:

a) Hai verbos intransitivos que na fala corriente toleren la presencia del reflexivu ensin que paeza un usu forzáu o ayenu a la llingua (aunque en dellos casos pue albidrase que l'usu non pronominal ye quiciabes más xenuín):

Foi (foise) pa casa d'atapecida.

⁵ Observación yá fecha explícita por García García, *op. cit.* Lo mesmo val pal gallegu, onde son agramaticales oraciones comu **Caínme*, **Baixeme á rúa*, etc. (vei Rosario Álvarez & otros, *Gramática galega*, Ed. Galaxia, Vigo, 1986, pp. 174 y ss).

⁶ Paecería razonable xulgar comu d'influencia castellana exemplos comu *Hubo murisi*, recoyíu en C. C. García Valdés, *El habla de Santianes de Pravia*, Mieres, 1979, p. 92, *Se mos morrió* (*Quixote de la Cantabria*, I, p. 194, recoyíu por Ana Cano González, «Estudio morfosintáctico sobre el bable de El Quijote de la Cantabria», *Verba*, 6, 1979, pp. 75-95).

Quedé (quedéme) en pueblu tres díes más⁷.
Escapó (escapóse) un lladrón de la cárcel.

b) Dalgunos verbos almiten el reflexivu en delles formes del imperativu, pero non n'otres formes de la conxugación:

Rapacinos, taivos (tai) quietos.
Pero non: *Toime quietu.

Y mesmamente reclámenlu n'otres ocasiones:

Rapacín, tafe (*ta) quietu.
Xulio, vete (*ve) an cá María poles fabes^{7 bis}.

Quiciabes l'escasu cuerpu fónicu de tales formes verbales seya un factor que favoreza la presencia de los pronomes; éstos, al empar, vendríen a da-y puxu enfático al imperativu.

c) Otros verbos intransitivos déxense acompañar d'un incrementu reflexivu, pero camudando'l significáu y dacuandu'l réxime sintácticu (lo que nun principiu ye un atributu preséntase agora comu suplementu)⁸.

Xulio paez un pasayu / Xulio paezse a un payasu.
Asemeyaben pexes / Asemeyábense a pexes.
Eses coses duelen / Ellos duélense d'esas coses.
Llegasti a cá María / Llegástite ('averástite') a cá María.

Destamiente, los verbos comu *paecese a*, *asemeyase a*, *dolese de*, *(a)llegase a*, etc., asóciense a un sintagma en función de suple-

⁷ Pero'l reflexivu nun pue apaecer n'emplegu atributivu: *Quedaron tranquilos*, pero non **Quedáronse tranquilos*.

^{7 bis} De toes maneres, nes fales occidentales ye usual la forma imperativa *vei*, ensin reflexivu.

⁸ Observación yá fecha explícita por Suárez Fernández, *op. cit.*, con exemplos comu *Llegué tarde / Lleguéme tarde*, *Valies poco / Valíeste poco*, *Volvió ayer / Volvióse ayer*.

mentu, y el so comportamientu no que se refier a los pronomes estrémase abondo del de *paecer*, *asemeyar*, *doler*, *llegar*, etc. (vei 2.3).

2.1.4. Puen llevar comu adyacentes pronomes non concordaos de complementu:

El fíu marchóme a trabayar a Barcelona.
¿Yete muncho tanta comida?
Esi abogáu nun vos anda con caxigalines.
Á fíu, nun me tas en casa un minutu.
Viniéron-yos cola rebaxa.
A Alicia morrió-y el güelu.
Cayóte'l pañuelu en suelu.

Comu vimos enriba (2.1.3), l'asturianu pelo xeneral nun tolera incrementos reflexivos con verbos intransitivos. Pero esto nun quier dicir que la presencia de reflexivos con talos verbos tea torgada. Y asina, presentaránse cuandu nel complementu (complementu indireutu) seya necesario espresar un conteníu reflexivu, en casos semánticamente afayadizos. Comparái les siguientes oraciones:

Yo nun caigo nada bien [= a otros].
Yo nun me caigo nada bien [= a mín mesmu] cuandu digo ese babayaes.

Y, mesmamente, el complementu reflexivu pue ser imprescindible p'algamar un conteníu recíprocu, n'ausencia de los sintagmas /ún + preposición + otru/, unos + preposición + otros/.

Los vecinos d'esta cai nun cayemos mal [= a otros].
Los vecinos d'esta cai nun nos cayemos mal [= unos a otros].

El presidente y el secretariu nun tusen [= nun tienen tuse;
nun tusen a naide].

El presidente y el secretariu nun se tusen [= ún a otu].

2.1.5. Ye posible la presencia de formes pronominales de complementu en función de dativu⁹, pero siempre nestes condiciones:

a) Coexistencia na mesma oración con un sintagma en función de complementu léxicu, col que nun concuerda en persona.

b) El sintagma de complementu léxicu ha tar acompañáu d'artículu o de dalgún identificador.

Exemplos:

¿Y viénesme al porteru ensin les llaves?

La piedra cayónos al neñu en piesín.

Pero esi complementu morfolóxicu nun pue concordar col suxetu, lo que significa que nun esiste, entóncenes, dativu concordáu (a nun ser que xulguemos comu talos los incrementos reflexivos vistos en 2.1.3).

2.1.6. Colos verbos intransitivos camentamos que nun hai ninguna dificultá pa l'apaición del /se/ impersonal que, al empar que bloquia la función de suxetu léxicu, fai lo mesmo cola d'atributu, camudándolu nun aditamentu alverbial: *Yese bonu a la fuerza* > *Yese asina a la fuerza*. Otros exemplos:

⁹ Pal conceutu de «dativu», veí Salvador Gutiérrez Ordóñez, «Sobre los dativos 'superfluos'», *Archivum*, XXVII-XXVIII, pp. 415-452. Álvarez Fernández-Cañedo, en Cabrales, *op. cit.*, p. 70, aporta un exemplu con verbu intransitivu de lo que l'autor llama «dativu éticu»: *Mi vas a cair*; paez, de toes maneres, un simple complementu non concordáu. El gallegu, a diferencia del asturianu, amuesa una gran facilidá pal usu del dativu con toa mena de verbos, almitiendo mesmamente la xuntura de dos d'ellos: *Meu pai veiche a peor*, *A rapaza éralle neta*, *Morréuchelleme a vaca do meu fillo* (Rosario Álvarez & otros, *op. cit.*); *Esta moza é-che moi nova* (Ricardo Carballo Calero, *Gramática elemental del gallego común*, 7ª ed., Ed. Galaxia, Vigo, 1979). Esi usu «gallegu» del dativu rexístrase tamién nel dominiu del gallego-asturianu: *Véocheye con mentiras* (José García, *El habla de El Franco*, Mieres, 1983, pp. 171-172).

Equí tase bien a gustu.

Éntrase per esa puerta y salse per esa otra.

Vívese d'oyies.

Agora nun s'emigra nada a l'Arxentina.

N'avión llégase a Madrid en pocu tiempu.

A Llanes vase per esa carretera.

Agora col coche ándase menos.

Acabante la guerra morríase de toles malures.

Depués de xintar pigázase un poco y llueu al trabayu.

Ye claro que la llingua ufre otres posibilidaes sintáctiques d'executar esta impersonalización: indefiníu /ún/ (*Ún ye bonu a la fuerza*, *Ún vive d'oyies*), 2ª persona del singular (*Yes bonu a la fuerza*, *Vives d'oyies*), 3ª persona del plural (*Na posguerra morríen de toles malures*), 1ª persona del plural (*Somos bonos a la fuerza*). Pero ello nun quier dicir qu'heba torga nenguna pa la impersonalización con /se/. Namái'l que l'usu tea meyor o peor afitáu ye a decidir qu'unes construcciones paezan más normales qu'otres¹⁰.

2.2. Con verbos intransitivos non pronominales de suplementu.

2.2.1. Otra mena de verbos intransitivos non pronominales son los que s'asocian a sintagmes nominales precedíos de preposición y con función de suplementu. Nesti casu atópense verbos comu *na-guar por*, *allampiar por*, *golar por*, *rispir por*, *carecer de*, *equivalir a*, *apencar con*, *abusar de*, *desconfiar de*, *arrenegar de*, *depende de*, *mirar por*, *mirar de*, *beber de*, *beber per*, *comer de*, *comer per*, *tocar de*, *sonar a*, *reparar en*, *aspirar a*, *cuntar con*, *facer de*, *creyer en*, *pensar en*, *falar de*, *charrar de*, etc¹¹.

¹⁰ Juan Carlos García, *op. cit.*, afirma que la construcción impersonal *Yese buenu a la fuerza* paez inusual porque «la forma verbal ye parece non contar con fuerza fónica suficiente para soportar un clítico», pero sí un proclítico (¿*Por qué se ye esclavu del ganao?*). Pel so llau, y acordies tamién con elli, la forma *ta* almitiría ensin problemas un enclítico: *Aquí tase bien*. Na nuesa opinión, les formes *ye*, *ta* nun amuesen nenguna dificultá p'acompañase del impersonal /se/ proclítico o enclítico.

¹¹ Pa tolo que se refier a la función de suplementu en castellanu, veí Hortensia Martínez García, *El suplemento en español*, Ed. Gredos, Madrid, 1986. Antonio

No que se refier al emplegu de reflexivos, estos verbos compórtense mui asemeyao a los del apartáu 2.1.

2.2.2. En primer llugar, nun siendo a espansionase en sintagmes d'implementu (suplementu y implementu son alternativos y incompatibles col mesmu verbu), estos verbos enxamás s'acompañen d'implementu reflexivu, nin puen producir construcciones con /se/ de pasiva reflexa.

2.2.3. De la mesma manera que los transitivos «puros», los verbos d'esti apartáu tampocu nun paez que puedan acompañase d'incrementu reflexivu. N'efeutu, secuencies comu **Náguome por dicí-ylo*, **Allámpiense por ver a los fíos*, **Lluis carezse del estómagu* o **L'otru día comímonos del pan que nos traxisti*, siéntense comu inviables dafechu n'asturianu. Contrariamente a lo que viemos en 2.1.3, agora nun atopamos esceiciones a esta observación.

2.2.4. Almiten la presencia d'un complementu non concordáu:

Eso equivalte a un añu de cotización.

¡Num *m'*abuses del tabacu!

Tú a to ma míra-y bien pola casa.

Nun *nos* fales de les xanes.

Nun *me* bebas del xampán, que queda poco.

Y tamién d'un complementu concordáu, pero nesti casu'l pronome va lligáu necesariamente a un conteníu reflexivu que pue reforzase con sintagmes del mesmu conteníu:

Meilán, en *La oración simple en la prosa castellana del siglo XV*, Uviéu 1991, pp. 111-112, considera qu'en construcciones comu *beber de*, *dar de*, *escoger de*, *enseñar de*, el sintagma precedíu de /de/ yera un implementu. Camentamos que pal asturianu modernu esto nun ye válido, dau'l distintu comportamientu sintácticu d'estos sintagmes: *Nun toques el cable* > *Nun lu toques*, *Nun toques del cable* > *Nun toques d'él*. Paez razonable que seyan suplementos; asina los considera Suárez Fernández, *Les preposiciones asturianas*, Principáu d'Asturies, 1989. Más sobre eses construcciones pue atopase en Cano González, «En torno al partitivo en bable», *Actes del XVI Congrés Internacional de Lingüística i Filologia Romàniques*, Palma de Mallorca, 1985, pp. 499-515.

Nun *te* toques de la mancadura [=a ti mesmu], qu'enceta.

Tocámonos de la ropa [=a nós mesmos].

Munches vegaes fálome [=a min mesmu] d'aquelles dómines.

o un conteníu recíprocu, reforzáu o non con sintagmes afayadizos:

Tocámonos de la ropa [=unos a otros, ún a otu].

Faláronse [=unos a otros] de les coses del pueblu.

2.2.5. Almiten la presencia de dativos non concordaos, nes mesmes condiciones que les vistes en 2.1.5:

Nun *nos* toques de la mancadura al probín, que-y duel.

Fálame al neñu de les coses del pueblu.

Pero tampocu-yos ye dao construyise con dativos concordaos, que nun seríen más que los incrementos reflexivos yá desaniciaos en 2.2.3.

2.2.6. En tolos casos, estos verbos nun tienen nengún inconveniente pa impersonalizase por aciu de /se/:

Nun se nagua por nada cuandu se tien too.

Carezse del pulmón por mucho fumar.

¿Qué se fai? Apéncase colo que se tien, qué vas facer.

N'abondos países abúsase del más probe.

Nel nuesu conceyu mírase polos vieyos.

Naquelles dómines desconfiábase mucho de los estranxeros.

Cuandu se ye mozu depéndese de los pas.

Nesa llacuada comíase pel quesu por demás.

Cuandu había sidra, bebíase per ello que yera gloria velo.

Cuantayá que se fala de lo que-y pasó a Pedro.

Esto nun ye torga pa que la impersonalización pueda llograse por aciu d'otros procedimientos (vei 2.1.6).

2.3. Con verbos intransitivos pronominales de suplementu.

2.3.1. Otros verbos intransitivos asóciense tamién a sintagmes preposicionales en función de suplementu y son, al mesmu tiempu, pronominales, lo que significa que nun son a emplegase si nun s'acompañen d'un pronome concordáu. Trátase de verbos comu *quexase de, enfotase en, arrepentise de, atrevese a, engarrase con, astenese de, ufanase de, enterase de, esmolecese por, burllase de, chanciase de, referise a*, etc.

Dalgunos d'estos verbos presenten otra versión non pronominal (transitiva o non), pero col significáu más o menos camudáu. Vémoslo nestes oposiciones: *agarrar / agarrase con, amarrar / amarrase con, despidir / despidise de, allegrar / allegrase de, paecer / paecese a, acordar / acordase de, facer / facese con, atopar / atopase con, doler / dolese de, rir / rise de, negar / negase a*, etc.

La particularidá d'estos verbos consiste xustamente na presencia del pronome concordáu comu obligáu incrementu reflexivu: *Lluis quéxase de les multes, Yo enfótome nel médicu, Nun s'atreven a tanto, Nun t'esmolezas polo que díxisti*, etc.

2.3.2. El fechu d'espansionase por aciu d'un suplementu impide qu'apaeza un implementu. Poro, estos verbos enxamás apaecen en construcciones de pasiva reflexa.

2.3.3. Puen dir acompañaos de complementu non concordáu: *Tuvo quexándose-yos tol día, Arrepintióse-yos tarde, Nun te me burilles*, etc.

Tamién puen dir acompañaos de dativos non concordaos, en coesistencia con sintagmes sustantivos en función de complementu (con artículu o otu determinativu), y espresando la participación o interés del suxetu nel procesu verbal: *Lluis quexóse-yos al alcalde, Nun te m'arrepientas al cura a estes altures*.

Pero ta-yos negáu cualquier pronome concordáu (entendíu comu complementu o comu dativu) que nun seya l'incrementu; ente otres razones, porque eso empobinaría a hipotétiques secuencies / incrementu + dativu concordáu /, comu seríen *meme, *tete, *sese, etc.

2.3.4. De la mesma manera, l'obligáu incrementu reflexivu impide que'l pronome átonu s'interprete comu complementu de conteníu reflexivu o recíprocu. Destamiente, nel casu d'estos verbos (y contrario a los demás) los conteníos reflexivos han espresase forzosamente por aciu del sintagma / preposición + pronome preposicional + mesmu/:

Quéxense d'ellos mesmos.

Enfotámonos en nós mesmos.

Engarráisvos con vós mesmos.

Nun t'acuerdes de ti mesmu.

Y los conteníos recíprocos cola presencia obligada del sintagma /ún + prep. + otu/ o / unos + prep. + otros/:

Quéxense ún d'otru, unos d'otros.

Enfotámonos unes n'otres, una na otra.

Engarráisvos unos con otros, ún col otu.

Nun nos acordamos unos d'otros, ún del otu.

2.3.5. De nueves, la obligada presencia na 3ª persona del incrementu /se/ nun dexa llugar a qu'esti pueda interpretase con valores d'impersonalización. Tampocu nesti casu nun ye posible una hipotética secuencia /*sese/ correspondiente a /incrementu + impersonal/. D'aende ye que la impersonalización llógrase siempre pelos medios yá mentaos en 2.1.6. Exemplos:

Nesti país nun se quexa ún de viciu.

Nesti país nun te quexes de viciu.

Nesti país quéxense muncho de viciu.

Nesti país quexámonos muncho de viciu.

Enfótase ún nos políticos y llueu nun te faen casu.

Enfótete nos políticos y llueu nun te faen casu.

Nesi pueblu enfótense muncho nos políticos.

Enfotámonos nos políticos y llueu nun faen casu.

2.3.6. En resume: los verbos pronominales de suplementu namái almiten como átonu concordáu l'obligáu incrementu reflexivu, del que nun puen prescindir.

El mesmu comportamientu amuesen verbos comu *safase*, *arronchase*, *es mucise*, *fugase*, *desmayase*, *portase*, *enclicase*, en solidaridá siempre con un reflexivu. Estrémense de los yá vistos nesti apartáu nel fechu de que nun s'asocien a la función de suplementu: *Arrónchase ún cuando pue*, *Arrochámonos unos d'otros*, *Fuguémonos ún d'otru*, *Con tanta calor desmáyase ún*.

3. Pronomes reflexivos con verbos transitivos.

3.1. Con verbos de conteníu siempre activu.

3.1.1. Referímonos nesti apartáu a los verbos que siempre tienen conteníu de voz activa, esto ye, que desendolquen un procesu exterior al suxetu axente y voluntariu per parte d'él nel so orixe. Destamiente, con una oración comu

Yo llavo tolos díes.

entenderáse que 'yo executo l'acción de llavar fuera de min mesmu (quiciabes sobre otres persones, animales o coses)'; enxamás s'interpretará que'l procesu de llavar asocede en 'min mesmu', nin que tien comu paciente 'yo mesmu'.

Si se quier especificar o atrocar entá más el campu d'acción semántica del mesmu lexema verbal, pues espansionase ésti con un sintagma en función d'implementu:

Yo llavo *la ropa* tolos díes.

Y, pa cabu, cuando l'axente del procesu verbal se convierte a sí mesmu n'oxetu paciente d'esa acción, taremos ante construcciones reflexives comu

Yo llávome tolos díes.

Nestos casos, la reflexividá apórtala namái'l pronome concordáu. El fechu de que l'acción verbal se reflexe nel suxetu axente nun quier dicir que'l verbu dexa la so condición d'activu, semánticamente falando. O seya: nun pue confundise reflexividá con conteníu mediu (vei 3.2.1).

Nesti grupu de verbos de conteníu siempre activu atópense (amás de *llavar*) miles de verbos, comu *ver*, *dar*, *regalar*, *comer*, *beber*, *facer*, *querer*, *buscar*, *llevar*, *trayer*, *xulgar*, *sacar*, *mercar*, *vender*, *conocer*, *tarrecer*, *cortar*, etc., etc.

3.1.2. Y asina, estos verbos necesiten siempre esplicitar los pronomes átonos correspondientes si quieren llograr la reflexividá nel implementu. Comu siempre, el conteníu reflexivu p'nte ser reforzáu coles espresiones «a min (ti, sí) mesmu», «yo (tú, él...) mesmu»:

Tú afaitasti'l bigote > afaitástilu.

Tú afaitástite [=a ti mesmu].

Nós tocábemos la llana > tocábemoslo.

Nós tocábemonos [=a nós mesmos].

Yo xulgo lo que lleí > xúlgolo.

Yo xúlgome [=a min mesmu].

Vós veis la película > veisla.

Vós veisvos toles selmanes [=a vós mesmos].

Lluisa cortó la lleña > cortólo.

Lluisa cortóse con esa navaya [=ella mesma].

Etc.

El conteníu d'estos pronomes reflexivos pue ser recíprocu si'l

suxetu ye plural o coletivu; nesi casu, toa posible ambigüedá pue desfacerse esplicitando'l conteníu recíprocu colos sintagmes /ún + preposición + otru/ o /unos + preposición + otros/:

Nós tocábemonos (unos a otros, ún a otru).

Vós veisvos (unes a otres, una a otra).

Ellos dos xúlguense mal (ún a otru).

Con verbos transitivos, certes restricciones nel emplegu del implementu reflexivu nun tienen que ver cola gramaticalidá de les construcciones, sinón colo creyibles que seyan respetu a la realidá a que faen referencia. Asina, secuencies comu *Yo cómome (a min mesmu)*, *Tú bebeste (a ti mesmu)*, *Él bésase (a sí mesmu)*, *Nós echámonos a nós mesmos* ('fuera d'un sitiu'), *Vós vendéisvos*, *Ellos fréguese* son gramaticales dafechu.

Esisten verbos que s'acompañen necesariamente d'un implementu reflexivu, seya con conteníu reflexivu o recíprocu. Nesi grupu atópense *cartiase*, y quiciabes *engarrase*, *cozcase*, *agarrapase* (si éstos nun son verbos de suplementu con incrementu reflexivu, veí 2.3.1).

3.1.3. La presencia del complementu en formes non concordadaes nun tien llende nenguna:

Yo cómprom-y un coche (al mio fíu).

Tú cómpresme un coche (a min).

To ma llávate les manes (a ti).

Nós llavámos-yos les manes (a los neños).

Sin embargu, la presencia de complementos concordados ta restringida n'asturianu namái a la pura reflexividá, y solamente naquellos casos nos que se quiera esplicitar que'l destinatariu de l'aición verbal promovida pol axente ye l'axente mesmu. Esta esplicitación pue presentase por una d'estes dos razones:

a) Necesidá d'amosar un destinatariu non sobreentendíu.

b) Énfasis pa destacar un destinatariu ya sobreentendíu.

Fuera d'estos casos, l'asturianu nun emplega complementos reflexivos.

3.1.4. Vamos ver exemplos del primer casu (presencia de complementu reflexivu por necesidá d'amosar un destinatariu non sobreentendíu). Nesta oración:

Tú regalasti'l coche

sobreentiéndose qu'esiste un destinatariu (regálase daqué a daquién), pero en principiu ello nun implica que lo seya l'axente de l'aición («tú»), sinón otros receptores; notái que nun ye posible **Tú regalasti'l coche a ti mesmu*. Pa llograr la reflexividá, esto ye, pa esplicitar que'l destinatariu (non esperáu) ye l'axente mesmu fadrá falta introducir el complementu concordáu, que pue ser reforzáu colos sintagmes ya conocíos¹²:

Tú regalástite'l coche [=a ti mesmu].

Asina, esta oración entra n'oposición con otres con complementu non concordáu, como *Tú regalástite'l coche (a min)*, *Tú regalásti-y el coche (a él)*.

Lo mesmo asocede cuando'l reflexivu se fai necesariu pa esplicitar un conteníu recíprocu:

Pedro regaló un coche [=a otros].

Los fíos del conde regálense coches [=unos a otros, ún a otru].

Otros exemplos:

¹² En Parres (Alonso Vallina, *op. cit.*, p. 133) recuéyese esti claru exemplu de complementu reflexivu, con refuerzu: *Pepa hase ella misma los vistíos*.

Yo faigo café.

Yo fáigome café [=a min mesmu].

Nós facémonos cafés [=a nós mesmos; unos a otros, ún a otru].

Xuan sirve cerveces.

Xuan sírvese cerveces [=a elli mesmu].

Ellos dos sírvense cerveces [=a ellos mesmos; ún a otru].

Nós diximos coses.

Nós dixímonos coses [=a nós mesmos; unos a otros, ún a otru].

3.1.5. Darréu vamos ver exemplos del segundu casu (énfasis pa destacar un destinatariu yá sobreentendíu). Nesta otra oración:

Tú llaves la cabeza

el destinatariu sobreentendíu yá nun ye ayenu al suxetu axente, si-nón él mesmu, debíu a que nun contestu normal l'implementu *la cabeza* identifícase comu perteneciente (en rellación de posesión) con esi axente. Ye esta la razón pola que, tando implícitu esi destinatariu, resulta innecesario dafechu que'un complementu reflexivu o un posesivu apaezan pa esclarialo: **Tú llaveste la cabeza*, **Tú llaves la to cabeza*. Lo mesmo en *Enxagües les manes*, *Xulio come les uñes*, *El rapacín sacó la llingua*, *Llimpiaron los pies al entrar*, etc.

Agora bien, esto nun quier dicir que n'asturianu siempre tea torgada l'apaición de complementos concordados con verbos transitivos. Pelo contrario, éstos podríen emplegase en contestos onde se quixere destacar enfáticamente la reflexividá, esto ye, que'l destinatariu ye'l propiu axente (y non otru elementu)¹³. Por exemplu:

¹³ Poro, nun podemos tar d'acuerdu con Suárez Fernández, *Los bloqueadores...*, cuando presenta comu inviable dafechu la espresión *Entafarréme les manes*. Pela so

¿A quién-y llavasti la cabeza?

– A naide; llavéme la cabeza a min mesmu (yo mesmu).

O:

– ¡A min me llavé la cabeza!

O bien:

¿Llavóte la cabeza'l peluqueru?

– Non, llavéme la cabeza yo mesmu.

N'otros contestos, la presencia del clíticu concordáu ye imprescindible en visu a espresar el conteníu recíprocu nel complementu¹⁴, que pue reforzase por aciu del sintagma /unos + preposición + otros/, /ún + preposición + otru/. Cotexái estes dos oraciones:

Los niños llaven la cabeza [=caún a sí mesmu].

Los niños llávense la cabeza [unos a otros, ún a otru].

3.1.6. Son tamién posibles dativos non concordados col verbu, en coesistencia (pero non en concordancia) con sintagmes léxicos en función de complementu, y espresando la participación o interés del suxetu nel procesu verbal:

Nun me llaves la cabeza *al neñu*.

Diéronnos el Premiu Nobel a *Nelson Mandela*.

Pero lo que n'asturianu ye inviable dafechu ye un complementu en forma de dativu concordáu pa espresar l'interés o participación del axente na aición promovida por él mesmu. Poro, refúguense comu gramaticales n'asturianu:

parte, García García, *Comportamiento de /se/...*, ye más prudente: «Hemos observado que raramente se utilizan construcciones como *Quemóse les manes*, prefiriéndose aquellas sin /se/: *Quemó les manes*».

¹⁴ En gallegu: Rosario Álvarez & otros, *op. cit.*, p. 179: «Únicamente pode darse un dativo reflexivo cando equivale a *para sí* ou en construccions de reciprocidade»; con exemplos: *Resérvome o dereito de interpelalo*, *Déronse moitos golpes*, *Pregúntome a miúdo que será dela*, *Dixéronse cousas tremendas un ó outro*.

- *Buscáisvos un trabayu que dea dineru.
- *Dime una vuelta pel parque.
- *Esi fartón comióse un bon platáu de fabes.
- *Montémonos un negociu redondu.
- *L'escolín tráxose los llibros nuna cartera.
- *Tamos deprendiéndonos l'inglés nesa academia.

Pero sí: *Buscáis un trabayu que dea dineru, Di una vuelta pel parque, Esi fartón comió un bon platáu de fabes, Montemos un negociu redondu, L'escolín traxo los llibros nuna cartera, Tamos deprendiendo l'inglés nesa academia*¹⁵.

3.1.7. Con esta mena de verbos transitivos son posibles construcciones de pasiva reflexa, onde se bloquia la función d'implementu y onde'l primitivu implementu se camuda en suxetu léxicu:

- El pelo llávase con xampú; les manes llávense con xabón.
- Viéndese pisu y alquílense apartamentos.
- Fáense trabayos a ordenador.
- Rúxese que van baxar los precios¹⁶.

3.1.8 Llámense construcciones impersonales con /se/, aquelles onde'l primitivu implementu permanez comu talu precedíu de /a/, al empar que se bloquia la función de suxetu léxicu. Ye posible que

¹⁵ Dende l'asturianu actual, veríense comu claros castellanismos exemplos comu'l recoyíu por Cano González nel *Quixote de la Cantabria: Allá se la sepia*. Sicasí, nos sieglos XIII y XIV «...no parecen ser de uso muy frecuente, pero los pocos ejemplos documentados nos indican que el asturiano, como cualquier lengua románica, está también inmerso dentro de las tendencias, o particularidades lingüísticas de las lenguas románicas» (Antonio Meilán, «La función de complemento en asturiano medieval», *Lietres Asturianas*, 43, 1992, pp. 37-50). Exemplos: *E renunçio la carta porque mi nos diestes la villa de Artos* (del monesteriu de San Bartolomé de Nava, 1227); *Et mando que del heredamiento de Cabrales e de Maleayo e de Castella que partido non ye, que dían a Diego Fernández [...], e yo me le parto dello que la mia alma non pene por ello* (ídem, 1289). En gallegu, el refugu al dativu concordáu ye mui semeyu al que tien l'asturianu: *Comín un par de ovos, Merécelo, Merece unhas azoutas, Lava as mans* (Instituto da Lingua Galega, *Galego 2*, pp. 111-114).

¹⁶ Un casu particular ye'l de la construcción *dizse que*, qu'alterna con *diz que*. Asina, *Di qu'hubió* (Álvarez Fernández-Cañedo, *Cabrales*, p. 70).

n'asturianu estes construcciones nun seyan d'aniciu autóctonu nin atoparen el so sitiu afayadizu nel sistema y na fala. Pero, magar que minoritarios o frutu de castellanismu, ye posible atopales:

- El llunes llamóse a les abogaes del casu pa declarar.
- Matóse a munchos inocentes por nun obedecer.
- Nesti barriu conózse a Mari comu La Roxa.
- A Xuan vióselu cazando pegues l'otru día.
- A los fíos de Nando sácaselos pela pinta.

(Ye evidente qu'estos conteníos impersonales llógrense davezu por aciu d'otros procedimientos, especialmente l'emplegu de la 3ª persona del plural: *El llunes llamaron a les abogaes del casu pa declarar, Mataron a munchos inocentes por nun obedecer, Nesti barriu conocen a Mari comu La Roxa, A Xuan viéronlu cazando pegues l'otru día, A los fíos de Nando sáqueslos pela pinta*).

Nun hai dulda de que n'asturianu los sintagmes /a les abogaes/, /a munchos inocentes/, /a Mari/, /a Xuan/, /a los fíos de Nando/, asóciense a función d'implementu, nel intre que solamente permiten la sustitución por /lu, la, lo, los, les/, y non /-y, -yos/. Asina: *El llunes llamóseles pa declarar, Matóselos por nun obedecer, Nesti barriu conózselu comu «La Roxa», A Xuan vióselu cazando, A los fíos de Nando sácaselos pela pinta*. Ye esti l'únicu casu en que l'asturianu permitiría la secuencia pronominal /se + lu, la, lo, los, les/.

3.2. Con verbos que llogren conteníu mediu con implementu reflexivu.

¹⁷ Sicasí, en castellanu nun ta claro si esi mesmu sintagma fai función de complementu, d'implementu, o si representa una neutralización de dambes funciones. La dulda produzse porque'l referente que normalmente dexa ye /le, les/, mesmamente n'árees non leístes: *Vio a las chicas pasar* › *Se les vio pasar*, *Se coadenó al reo* › *Se le condenó*, aunque pue dase tamién l'apaición de formes d'implementu: *Se la condenó*. Pa esta cuestión, veí José Antonio Martínez. «Sobre el /se/...»: y Marina Fernández

3.2.1. Otru grupu de verbos transitivos amuesen un doble conteníu semánticu cuando s'acompañen d'implementen reflexivu. Pongamos comu exemplu'l verbu *afogar*. Comu transitivu que ye, pue desendolcar un adyacente implementu:

El llocu afogó'l *gatu*.

Esi adyacente implementu pue ser reflexivu si'l suxetu axente ye al mesmu tiempu oxetu paciente de l'acción:

El llocu afogó'l *gatu* y llueu afogóse (a sí mesmu).

Nesta oración evidénciase un emplegu reflexivu nel intre que pue apaecer el refuerzu *a sí mesmu*. La reflexividá nun fixo que'l verbu *afogar* perdiere'l so conteníu activu; l'acción espresada por *afogar* empobínase fuera del suxetu (ye'l pronome *se* l que la torna él) y naz d'una voluntá de so.

Pero ye otro lo qu'atopamos na oración siguiente:

Xulía afogóse cuando taba bañándose na playa, porque la mar taba mui mala.

Agora'l verbu *afogar*, por aciu de *se*, convirtióse nun verbu intransitivu con conteníu de voz media: l'acción asocede nel suxetu mesmu, y produzse ensin la so voluntá.¹⁸

Lagunilla, «Acerca de la secuencia *se* impersonal + enclítico de 3ª persona: ¿una restricción superficial?», *Revista Española de Lingüística*, 5, 1, 1975, pp. 177-193).

¹⁸ Asina asocede en gallegu: «...Hai un grupu de verbos que, con suxeito animado e na construcción reflexiva, ó totalizarse a acción no suxeito, adquiren certo carácter intransitivo, e en certa medida cambia o seu significado con respecto ó do mesmo verbo en construcción non reflexiva: *Afonso ergueu a cesta de seguida*, *Afonso ergueuse de seguida*» (Rosario Álvarez & otros, *op. cit.*, p. 178). Lo mesmo qu'en castellanu, el conteníu mediu nun tien n'asturianu nengún morfema verbal específicu. Pal conceutu de «voz media» aplicáu al castellanu, puen vese Manuel Iglesias Bango, «La

Comu'l verbu *afogar* compórtense *llevar*, *echar*, *volver*, *mancar*, *poner*, *matar*, etc.

Otros exemplos del mesmu fenómenu:

El marqués mató un coríu.

El marqués matóse (a sí mesmu) d'un disparu.

El marqués matóse col coche nun accidente.

Al rapacín mancólu Xuan.

El presu mancóse (a sí mesmu) pa que lu llevaren al hospital.

El probe picador mancóse con unes mampostes.

Al rapacín púnxolu Pedro na primera fila.

El rapacín púnxose (a sí mesmu) nel primer puestu de la llista.

El rapacín púnxose collaráu cuando-y lo dixerón.

(De toes maneres, hai casos nos que'l conteníu semánticu del verbu fai perdifícil concebir significáu activu reflexivu: *sentóse*, *derrodiyéme*).

Lóxicamente, cuando'l verbu caltién el so caráuter activu, l'implementu morfolóxicu pue significar non sólo reflexividá (comu nos casos d'enriba), sinón tamién reciprocidá:

Les fieres afogábense (a sí mesmes, unes a otres, una a otra).

Los rapacinos van mancarse (a sí mesmos, unos a otros, ún a otu).

voz media», cap. IV de *La voz en la gramática española*, Universidad de León, 1991; o Fernando Lázaro Mora, «Observaciones sobre *se* medio», *Serta Philológica F. Lázaro Carreter*, vol. 1, pp. 301-307, onde defende la condición morfolóxica de la voz media n'español.

3.2.2. Nel emplegu comu verbos activos, ufren la posibilidá d'acompañase de complementu concordáu, siempre comu espresión de reflexividá o reciprocidá, pudiendo reforzase por aciu de los sintagmes correspondientes. Exemplos:

a) Espresando destinatariu non sobreentendíu:

Llucía afogóse les esperances (a ella mesma).

Elles afogábense les esperances (a elles mesmes, unes a otres, una a otra).

b) Espresando énfasis en destinatariu sobreentendíu:

Antón llevántose les brazos (él mesmu).

Ellos levantáronse los brazos (ellos mesmos, unos a otros, ún a otro).

3.2.3. Respeutu al dativu, obsérvase que mentantu ye posible l'apaición del non concordáu (*Lluis llevántome los brazos al neñu*), el sistema asturianu niéga-y al concordáu toa posibilidá d'emplegu. Asina, diráse

Lluis levanta esa llábana y ponla enriba.

Yo manqué al neñu ensin querer.

El llocu afogó'l gatu.

A Fernando nun lu punxisti na llista.

Esti día nós matemos un gochu.

y non **Lluis levántase esa llábana y ponla enriba*, **Yo manquéme al neñu ensin querer*, **El llocu afogóse'l gatu*, **A Fernando nun te lu punxisti na llista*, **Esti día nós matémonos un gochu*.

3.2.4. Dau'l calter transitivu y non transitivu d'estos verbos, podemos atopar construcciones de pasiva reflexa, impersonales y impersonales de verbu intransitivu. Y asina.

a) Pasiva reflexa, derivada del conteníu activu:

Nesti país afuéguense les esperances.

Na cacería matáronse coríos asgaya.

b) Impersonal, derivada del conteníu activu (col alvertimientu yá fechu en 3.1.8):

Bien que s'afogaba a los trabayadores naquellos años.

c) Impersonal de verbu intransitivu, conteníu mediu. Nesti casu, la presencia de /se/ nun garantiza la impersonalización, la intransitividá nin el conteníu mediu. Asina, por exemplu, en *Afuégase con tantu fumu*, /se/ interpretarásu comu implementu reflexivu, y el conxuntu /afuégase/ entenderásu comu activu o mediu, acordies colos contestos. La oración nun tien calter impersonal; de fechu, pue apaecer un suxetu léxicu: *La xente afuégase con tantu fumu*. Pa llograr qu'esta oración seya interpretada comu intransitiva, impersonal y media, tendrá que s'emplegar l'indefínitu *ún*, *una*:

Afuégase *ún* con tantu fumu.

Otros exemplos:

De tanto glayar ponse *ún* malu.

Mátase *una* trabayando pa nada.

Dempués d'unos años vuélvese *ún* escépticu.

3.3. Con verbos que llogren conteníu mediu ensin implementu reflexivu.

3.3.1. Estos verbos amuesen, comu los del apartáu 3.2., conteníu activu o mediu. La diferencia afáyase en qu'agora'l significáu de voz media llógrase ensin l'implementu reflexivu.

Destamiente, un verbu comu *secar* pue implementase con un

sintagma nominal, presentando l'ación calter activu y voluntariu; *secar* ye un verbu transitivu:

Xulio secó *la ropa* › *secólo*.

Esi calter activu y voluntariu nun se pierde con un implementu reflexivu, reforzáu o non. Nesti casu, la reflexividá fai necesaria l'apaición del pronome átonu:

Xulio secóse (a sí mesmu, él mesmu) con una toballa.

Lo mesmo si'l contenú ye recíprocu:

Xulio y María secábense (ún a otru) con una toballa.

En resultancia, con estos verbos la presencia del implementu pronominal átonu tien siempre contenú reflexivu (o recíprocu), enxamás de voz media.

La intransividá, la involuntariedá y el contenú mediu algámense prescidiendo del implementu reflexivu. Ye lo qu'asocede nesta oración:

Xulio secó asoleyándose media hora.

onde agora *secó* equival a 'quedó secu'¹⁹.

Esti comportamientu semánticu y sintácticu compártelu n'asturianu una riestra llarga de verbos: *alloriar*, *amoriar*, *ablucar*, *abangar*, *resquebrar*, *alloquecer*, *fundir*, *abombrar*, *asomar*, *parar*, *xellar*, *doblar*, *avieyar*, *nublar*, *fartucar*, *plasmar*, *secar*, *torcer*, *moyar*, *dormir*, *ferver*, *abrir*, *cocer*, *volver*, *emporcar*, *salvar*, *esmi-*

¹⁹ Rosario Álvarez & otros, *op. cit.*, exemplifiquen esti fenómenu en gallegu col verbu *afogar*: *Caeu ó río e afogou nunha poza* (involuntario); *Non sei, disque se afogou* (voluntario). Pue vese que'l fenómenu, siendo'l mesmu que n'asturianu, nun se produz siempre nos mesmos casos: el verbu *afogar* llograba na nueca llingua contenú mediu 'involuntariu' por aciu d'un reflexivu (veí 3.2.1.).

gayar, *atontecer*, *afatar*, *romper*, *cascar*, *agachar*, *apartar*, *retirar*, *baxar*, *xubir*, *blanquiar*, *aguapecer*, *quemar*, *calentar*, *esfreecer*, *callar*, *aferruñar*, etc., etc.²⁰.

Otros exemplos:

Los neños quemaron al sol.

Los neños quemáronse (ellos mesmos, ún a otru, unos a otros) con esi mecheru.

Calentasti al fueu.

Calentástite (a ti mesmu) con esa estufa.

Salvastis, que llegaron los bomberos.

Salvástisvos (vós mesmos, ún a otru, unos a otros) porque fuestís piadosos.

Llara aguapeció muncho.

Llara aguapecióse muncho (ella mesma) con cremes pa dir a la fiesta.

Yo plasmé con tantes babayaes.

Yo plasméme (a min mesmu) coles babayaes que yo mesmu taba diciendo.

Nós plasmámonos (ún a otru, unos a otros) cuandu falamos asina.

3.3.2. El doble comportamientu d'estos verbos pue dar llugar dacuandu a ambigüedades. Asina, por exemplu, nesta oración:

Cuandu Xuan fala muncho, cansa.

el verbu *cansar* pue interpretase de dos maneres:

²⁰ Vei esti exemplu de contenú mediu recoyíu por Álvarez Fernández-Cañedo en *Cabres*, p. 70: *Esta vaca ñon harta nunca*, que l'autor traduz al castellanu cornu «Esta vaca no se harta jamás».

a) Comu activu ensin implementu léxicu: 'Xuan produz cansanciu a los demás por falar muncho'.

b) Comu mediu: 'Xuan queda cansáu él mesmu por falar muncho'.

3.3.3. Nel so papel de verbos intransitivos (voz media) compórtense comu los yá vistos en 2.1. Y asina, puen llevar un complementu non concordáu:

El vasu rompióte porque ye mui esñidiosu.

La ropa que ta en tendal yá vos secó.

Va fervernos la lleche.

El tiempu abrió-yos cuandu menos lo esperaben.

Esi pan esmigáyate nes manes.

Nos exemplos d'enriba nun hai llugar a más interpretación que la /verbu intransitivu + complementu/. Una posible interpretación comu /verbu transitivu + implementu/ nun ye a llograse, pues nos exemplos ye inverosímil que los suxetos *vasu*, *ropa*, *lleche*, *tiempu*, *pan*, exerzan comu axentes de les aiciones *romper*, *secar*, *ferver*, *abrir*, *esmigayar*, sobre persones, representaes éstos polos implementos átonos.

Sicasí, l'ambigüedá pue dase nel intre que desaparecen eses circunstancies. Y asina, fuera de contestu, *cánsame* na oración

El neñu nun quier comer y cánsame muncho.

pue entendese de dos maneres:

a) Intransitivu de conteníu mediu + complementu /me/: 'Qué-dame percansáu', n'oposición a *A la ma cánsa-y muncho*.

b) Transitivu de conteníu activu + implementu /me/: Déxame percansáu, n'oposición *A la ma cánsala muncho*.

3.3.4. Comu intransitivos, d'estos verbos ha albidrase que refuguen en principiu un incrementu reflexivu comu «enfatzador d'intransitividá», comu viemos en 2.1.3. que ye enclín del asturianu.

Y, n'efeutu, asina paez:

Yo avieyé muncho.

Tú plasmes colo que te dixerón.

Él calla por nun falar.

Allorié con tantu ruíu.

Baxé al mercáu pela mañana.

y non **avieyéme*, **plásmeste*, **cállase*, **alloriéme*, **baxéme*.

Ello ye, de toes maneres, qu'otros verbos permiten l'usu del reflexivu (aunque nun lu prefieren nin más nin menos) ensin que resulte ayeno a la llingua. Y asina, tenemos qu'al llau de

Canso muncho corriendo.

El día nubló.

Xinté abondo y fartuqué.

Acabes torciendo de tanto abangar el llombu.

Les fueyes moyarán col orbayu.

Cola musiquina'l neñu durmió comu un benditu.

son posibles les mesmes oraciones coles formes *Cánsome*, *Nublóse*, *Fartuquéme*, *Torciéndote*, *Moyaránse*, *Durmióse*. Quiciabes heba que lo explicar pol fechu de qu'estos verbos tán na llende que dixebra los del tipu *afogar* y los del tipu *secar*, pudiendo pertener un conteníu mediu tamién por aciu del reflexivu, al estilu de *afogar* > *afogase*, *matar* > *matase*, *mancar* > *mancase*, *poner* > *ponese* (vei 3.2.).

3.3.5. Tamién comu intransitivos, ufren la posibilidá de construyise con /se/ impersonal (bloquiador de suxetu léxicu) non compatible con implementu:

Onde más se cansa na mina ye na rampla.

Cola bebida avieyase abondo.

Naquelles condiciones callábase porque nun había otu remedi.

Xúbese pel ascensor y báyase peles escaleres.
Con tantu trebolgu nun se dormía bien.

De xuru que por razones d'usu, esta posibilidá ye más abegosa de materializase n'otros verbos: *Cola xuba de los precios plasmaráse bien* (muncho meyor: *plasmará ún, plasmarás*); *Con tantu xaréu atontezse dafechu* (muncho meyor: *atontez ún, atonteces*).

3.3.6. Comu verbos transitivos con conteníu activu, non solo apaecen con un implementu reflexivu, talo que viemos enantes (3.3.1.), sinón tamién con un complementu reflexivu, nes mesmes condiciones que les vistes en 3.1.4 y 3.1.5.:

Sequé la cabeza cola toballa.
Pero: *Sequéme* la cabeza yo mesmu, ensin naide ayudame.

Rompí una rodía trabayando.
Pero: ¡Yo mesmu *me* rompí la rodía por nun tener curiáu!

Esi complementu reflexivu pue amosar conteníu recíprocu:

Los neños secaben la cabeza [=caún a sí mesmu].
Los neños secábense la cabeza [=unos a otros, ún a otru].

Nós xubíemos el sueldu [=caún a sí mesmu, a otros].
Nós xubfemonos el sueldu [=unos a otros, ún a otru].

3.3.7. Lo mesmo qu'asocedía en 3.1.6, nun son posibles los dativos concordaos col suxetu:

- *Yo *secábame* la cabeza del neñu.
- *Tú *fartúqueste* al neñu con tantes llambiotaes.
- *Esmigayéme esos garitos qu'había na masera.
- *Xuan allorióse a la xente cantando.

En resultancia, lo único esperable ye *Yo secaba la cabeza del*

neñu, Tú fartuques al neñu con tantes llambiotaes, Esmigayé esos garitos qu'había na masera, Xuan allorió a la xente cantando.

Pero sí s'almiten los «dativos» non concordaos, en coesistencia con un complementu léxicu tampocu concordáu:

Tú *sécame* les manines al neñu.
El sol quemónos la cabeza al rapacín.

3.3.8. Na so condición de verbos transitivos, permiten construcciones de pasiva reflexa:

Güei la ropa *sécase* con máquines.
Nesa fábrica *quémase* carbón asgaya.
Con tantu gastu *fúndense* les perres en cuatro díes.

Y tamién con /se/ impersonal compatible con implementu precedíu de /a/ (vei, de toes maneres, lo que se diz en 3.1.8):

Cansóse muncho a los ciudadanos con tantes caxigalines.
Afátase bastante a la xente cola televisión.
A principios de sieglu bien que s'esplotaba a los trabayadores.

3.3.9. Pero na so condición de verbos intransitivos de conteníu medíu, la impersonalización nun pue llograse si nun ye por aciu del indefiníu *ún, una*. El motivu d'ello atópase en que nestes condiciones la presencia de /se/ fadría que'l verbu s'interpretare nel so usu activu reflexivu. Polo tanto dizse:

Ehí fuera seca *ún* al sol mui guapamente.
Alloria *una* con tantu xaréu.
Un vasu lleche y duerme *ún* comu un benditu.
Una cansa yá de tanto encamentá-ylo.

N'efeutu, les oraciones *Ehí fuera sécase al sol, Allóriase con*

tantu xaréu, Duérmese comu un benditu, Cánsase de tanto encantá-ylo unvien a un usu non impersonal de /se/, de manera que'l significáu ye distintu.

4. Resume final.

Nel so trabayu sol /se/ n'asturianu, Juan Carlos García dexa caer la idea (matizada, eso sí) de que, quiciabes, l'únicu /se/ claru qu'esiste n'asturianu seya'l qu'exerce la función d'implementu²¹. Sicasí, y acordies colo espuestu nestes páxines de nueso, la situación del /se/ y de los reflexivos asturianos ye más variada de lo que semeya nun principiu.

Les nuses conclusiones son les que siguen darréu:

1) El sistema asturianu refuga sin nenguna dulda l'emplegu de dos menes de pronomes reflexivos: l'incrementu reflexivu con verbos intransitivos²² y el dativu concordáu con verbos transitivos. Poro, n'asturianu nun son viables espresiones comu **El pañuelu cayóse al suelu* o **Yo deprendíme la lleición d'inglés*.

2) La necesidá d'espresar reflexividá o reciprocidá permite en tolos casos l'usu d'implementu concordáu (*Luis llavóse con xabón* y *secóse con una toballa*) o complementu concordáu, seya pa destacar un destinatariu non esperáu (*Pedro regalóse un coche a sí mesmu*; *Los fíos del conde regalense coches unos a otros*) seya pa

enfaticar un destinatariu esperáu (*Elena llava la cabeza*, pero *Elena llávase la cabeza a sí mesma*, *Elles llávense la cabeza unes a otros*).

3) Nes construcciones non impersonales, el pronome átonu concordáu tien estes misiones, acordies col tipu de verbu: a) espresar reflexividá o reciprocidá (*Yo llávome*, *Ellos llávense la cabeza unos a otros*, *El llocu afogóse a sí mesmu*); b) intransitivizar un verbu y da-y conteníu mediu: *Pedro nun sabía nalar y afogóse*; c) acompañar obligadamente a un verbu intransitivu: *Nun vos enfohtëis no que vos digan*.

4) Les tres menes de construcciones impersonales consideraes (pasiva reflexa, impersonal y impersonal con verbu intransitivu) puen dase n'asturianu. Namái dos observaciones: a) la construcción impersonal propiamente dicha (*A Xuan vióselu cazando l'otru día*) quiciabes nun tea muncho integrada nel sistema; b) Cuandu /se/ yá tien presencia forzosa comu incrementu reflexivu, o cuandu pue interpretase comu non impersonal, la impersonalización solamente pue llograse por aciu del indefiníu *ún*, *una*. Asina, *Nun se quexa ún de viciu*, *Afuégase una con tantu fumu*, *Ehí fuera seca ún al sol mui guapamente*.

5) L'escasu cuerpu fónicu d'una forma verbal nun ye torga nenguna pa permitir la enclisis o la proclisis de cualquier pronome reflexivu²³: *Equí tase comu en ca güelu*, *Yese comu se ye y non d'otra manera*.

²¹ Vei Juan Carlos García, *op. cit.*, p. 67.

²² A nun ser les esceiciones comentaes en 2.1.3.

²³ Vei nota 10.